

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

В. Коновалова, академік АПрН України

Моральні засади судочинства: стан і тенденції

Демократизм судочинства означає його законність і моральність. Законність у свою чергу базується на високих моральних засадах судочинства, вона виражає справжній демократизм судової системи. Тому додержання законності є важливим принципом, який повинен неухильно здійснюватися у всій діяльності слідчих і судових органів. Як слушно відзначав В. Кудрявцев, «від результату розслідування і розв'язання кримінальних справ залежать добре ім'я, честь і гідність громадянина, його свобода, благополуччя його родини. Тут юридичні та моральні підстави невіддільні одна від одної. В нашому суспільстві законна і моральна мета, що стоїть перед органами суду, прокуратури і слідства, досягається тільки законними та моральними засобами»¹.

Моральні вимоги судочинства означають не тільки проголошення високих етичних засад, а й додержання їх у всіх сферах кримінально-процесуальної діяльності, пов'язаної з розслідуванням злочинів. «Відправлення правосуддя з кримінальних справ — не тільки правова діяльність, не тільки боротьба за зміцнення законності, а й діяльність, прийнята моральними засадами, спрямована на всемірне утвердження моралі в житті суспільства, в поведінці людей»².

Ґрунтуючись на загальних принципах моралі, що регулюють поведінку людей в суспільстві її зумовлюють розвиток і формування судово-етичних правил, жодною мірою не можна знаходити обставини, що дозволяють відхилитися від цих вимог, пояснюючи це завданнями та метою діяльності.

Засоби, якими досягаються цілі в судочинстві, повинні точно відповідати вимогам законності і судово-етичним нормам. Їх додержання

¹ *Кудрявцев В. Н.* Правовая наука и актуальные вопросы законности // Коммунист. — 1976. — №2. — С. 75.

² *Ривлин А. Л.* Нравственные начала в уголовном судопроизводстве // Сов. государство и право. — 1971. — № 8. — С. 112.

має бути непорушним правилом при проведенні судово-слідчих дій. Все, що суперечить таким вимогам, є неприйнятним, які б юридичні вигоди воно не обіцяло. Власне процесуальний простір повинен поповнюватися за рахунок досліджень, що ґрунтуються на наукових та етичних посылках, за рахунок прийомів, що не порушують перспективи встановлення об'єктивної істини.

У цьому відношенні диференційованого розгляду вимагають нові рекомендації, що наводяться в криміналістичній літературі. Йдеться про прийоми, пов'язані з певною психологічною дією, використанням гіпнозу, впливом екстрасенсів тощо.

Нині в українській, російській криміналістичній і кримінально-процесуальній літературі з'явилися нові тенденції щодо застосування так званих нетрадиційних методів одержання і використання доказової інформації, які за своєю сутністю, будучи антинауковими, войовничо стверджують про свою новизну та спроможність. Поширеність подібних тенденцій, заміна наукових підходів до проблем одержання та оцінки доказів псевдонауковими, нібито новими теоріями створюють серйозну загрозу демократичним засадам судочинства, підмінюють шляхи пошуку об'єктивної істини зверненнями до екстрасенсів, магнітних бурь, що негативно впливають на психіку людини, гіпнозу, безконтактних способів дії на осіб, що володіють прихованою інформацією. В усіх такого роду рекомендаціях увага теоретиків і практиків акцентується на методах витребування інформації при повному ігноруванні особи, яка потрапляє в орбіту судочинства, її прав і свобод.

Звернемося до зазначених рекомендацій. Так, в проблемі можливостей використання нетрадиційних криміналістичних і спеціальних знань та методів у розслідуванні злочинів нетрадиційні методи визначаються як такі, що ще не одержали достатнього визнання в теорії криміналістики і впровадженні в практику, котрі криміналістика пристосовує і використовує в своїх цілях для розкриття і розслідування злочинів¹. Як видно з наведеного, це щось ефемерне, предмета котрого не існує.

Щоб підкріпити підстави неіснуючої концепції, деякі автори звертаються до філософських та історичних аналогій, відзначаючи, що якщо в основі наукових криміналістичних знань лежать філософські, то в основі нетрадиційних — звичайні, донаукові знання, знання «здорового глузду». Названу тезу соромливо аргументують тим, що якою б далекою

¹ Див.: *Клименко Н., Клецов А.* Возможности использования в расследовании преступлений некоторых нетрадиционных криминалистических и специальных знаний и методов // *Право Украины.* – 1998. – № 1. – С. 95.

не була від звичного знання сучасна теоретично висока наука, історично вона, так чи інакше, походить від донаукового знання¹. Незрозуміло, якого роду генезис відбувається в даному випадку, коли в основі «нових» донаукових знань лежать наукові.

До нетрадиційних методів нерідко відносять перш за все метод інструментальної діагностики емоційної напруги людини (поліграф), який нібито дає змогу здійснювати діагностику причетності до злочину. Відомо, що цей метод не має нічого загального з діагностикою інтелектуального та психічного станів особи і реєструє тільки психофізіологічні реакції на різного роду подразники, що довільно інтерпретуються операторами як показники винуватості, причетності, знань про подію злочину. Поза сумніву, що його вживання в рамках судочинства недопустимо як таке, що порушує права особи. В числі нетрадиційних спеціальних знань рекомендується використання кінесики (мови жестів), які, за твердженням авторів, виконують значно великі функції, ніж елементарне спілкування. Виявляється, що мова жестів може використовуватися для психодіагностики особи, виявлення брехні, а також допомагати одержувати найрезультативніші способи проведення слідчих дій. Далі вершиною нетрадиційності, з погляду авторів, є знання, що впливають із зв'язку людини з біосферою, космічними знаннями, які забезпечують психічну діяльність людини.

І, нарешті, як наслідок звернення до всесвітнього розуму і високих енергетичних зв'язків з біосферою, рекомендуються телепатія — як передавання і приймання думок на відстані і ясновидіння — як можливість сприйняття фактів, що виникають поза аналізу певної інформації.

Наведені позиції достатньо широко аргументуються літературою різного характеру, в тому числі й науковою, відображає *тільки пошук* у тій чи іншій галузі і не більше. Слід зазначити, що все запропоноване мало місце в 20–50-х роках ХХ ст., і за цей період не просунулося ні в теоретичному обґрунтуванні, ні в практичному експерименті. Телепатія та ясновидіння давно відкинуті не тільки в науковому пошуку, а й у застосуванні в будь-якій галузі, тим більше в судочинстві, де пошук істини ґрунтується на логічному аналізі системи доказів, а не на інтуїтивних домислах шукачів нетрадиційності.

Достатньо широко дослідження нетрадиційних методів подано ученими і практиками слідчих органів Російської Федерації. Проблеми

¹ Див.: Клименко Н., Клевцов А. Вказ. праця. – С. 95.

використання при розслідуванні злочинів детектора і гіпнозу були не тільки предметом спеціально присвячених цим питанням науково-практичних конференцій, а й цілої низки рекомендацій щодо впровадження нетрадиційних методів у практику боротьби зі злочинністю. Примітним є те, що ці рекомендації були позбавлені навіть мінімальної експериментальної бази і ґрунтувалися на повідомленнях зарубіжної (американської) практики і деяких дослідах вітчизняних слідчих. Обережні вислови деяких учених про можливість у стані гіпнозу одержати забуту інформацію, негайно трансформувалися в рекомендації про його дієвість і необхідність широкого застосування.

Не можна не відзначити і такі рекомендації, що свідчать як про нецтво їх винахідників, так і про велике прагнення заявити про нові методи більш ніж сумнівної властивості. Йдеться про інформаційні листи прокуратури Російської Федерації щодо високої результативності застосування в допитах обвинувачених часу магнітних бурь, у період яких вони знаходяться в смерковому стані і тому ефект їх опору невеликий. Автори названих рекомендацій не розуміють сутності цього стану, що не дозволяє адаптуватися особі до спілкування, а тим більше давати показання.

Викликають подив і різко негативне ставлення проповідування гіпнозу при проведенні допиту та інших слідчих дій, пропоноване в підручнику з криміналістики, рекомендованому Московською державною юридичною академією. В підручнику, виданому за редакцією проф. В. Образцова, достатньо докладно описуються методи гіпнотичної дії з метою одержання показань від свідків та обвинувачених, іменовані участю спеціаліста у допиті. В хльостких висловленнях про те, що «неухильно, хоча і повільно, крадькома, з оглядкою, гіпноз наближається до кримінального процесу, завойовуючи все більше розумів невгомних учених-криміналістів, проникаючи в практичну діяльність творчо активних співробітників органів дізнання і попереднього слідства», автор виклав впровадження всупереч «кримінально-процесуальним доктринам і радетелям уявної цнотливості вітчизняної Феміди»¹. Недопустимими в подібних висловах є не тільки термінологічна розбещеність, а й ігнорування високих критеріїв криміналістичної тактики — законності, науковості, її етичного характеру та ін.

Гіпноз у багатьох своїх характеристиках в плані використання в розслідуванні і судовому розгляді не може претендувати на позиції науковості, тим паче, що він не має тієї експериментальної бази, яка могла б набли-

¹ Криміналістика: Учебник / Под ред. В. А. Образцова. – М., 1997. – С. 317.

зити його до наукових досягнень, а тим більше до результативних рекомендацій. Дія на особистість у стані гіпнотичного сну з метою одержання доказової інформації відразу знімає можливість використання цього методу, що порушує свободу виявлення, висловлення тих відомостей, якими володіє особа. Ураження такої свободи є порушенням прав особистості, що не узгоджується з демократичними формами судочинства.

Залишають негативне враження неосвічені, деколи антинаукові міркування і рекомендації, що стосуються використання в допиті та інших слідчих діях гіпнозу. Застосовуючи медичні, головним чином психіатричні, посилки у цій галузі, деякі автори адаптують подібні дослідження до кримінально-процесуальної діяльності, співвідносячи їх з юридично важливими висновками про правдивість і хибність показань свідків та обвинувачених, можливість одержання приховуваної інформації тощо. Іменуючи відсутність значущих експериментів у цій галузі словами «гіпнорепродукція» та іншими, вони непомітно переносять свої уявлення в сферу тактичних рекомендацій, що мають антинауковий характер. Досить звернутися до рекомендацій Л. Удалової, що претендують на науковий рівень, аби побачити їх безпорадність і надуманість, не вписуються в норми кримінально-процесуальної діяльності. Так, у монографії останньої ми знаходимо цілі розділи, присвячені так званій гіпнорепродукції, тобто речам, що свідомо порушують демократичні основи судочинства і слідчу етику.

Звертаючись до проблеми активізації пам'яті, Л. Удалова відзначає: «...ми можемо зробити висновок про те, що активізація пам'яті свідків і потерпілих за допомогою гіпнорепродукції є науково обґрунтованим методом тому, що він відповідає таким критеріям, які належать до наукового знання: відповідають сучасному рівню розвитку науки; перевірені практикою, експериментально апробовані... з їх допомогою можуть бути одержані достовірні результати...»

«Таким чином, — продовжує авторка, — ми бачимо, що гіпноз — це не «тваринний магнетизм» і не шарлатанство, а науково обґрунтований *медичний* метод, широко вживаний більше ста років у медицині, психології та психіатрії, а останнім часом і в криміналістиці як високоефективний спосіб відтворення подій минулого»¹.

Примітним у цих конструкціях є визначення процесуального статусу гіпнотизера — то він фахівець, що допомагає в допиті, то він експерт при призначенні *судово-психологічної* (?) експертизи. Зі всіх цих посилок

¹ Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України: Монографія. — К., 2005. — С. 172–173.

авторка робить висновок про необхідність внесення до КПК статті, яка регулює застосування гіпнозу.

Незрілі міркування приводять авторку до неправомірних висновків, що тягнуть за собою порушення прав особи, санкціоноване законом.

Як нові рекомендації витягаються із надр забутих і неприйнятних у багатьох цивілізованих країнах ідеї використання звичайної медичної конструкції, поєднань з пропонованим у минулому столітті асоціативним експериментом (Еріх Штерн), з метою встановлення причетності особи до події злочину. Прилад відповідно країні використання в поліції іменується лай-детектором (США), поліграфом (Велика Британія), варіографом (Польща) і має за мету застосування показників медичних датчиків у вільний юридично значущий оцінний варіант.

Усі ці прагнення модифікувати апаратуру з метою одержання значущої для розслідування інформації не можуть становити наукового інтересу, оскільки не мають у своїй основі тих залежностей, які могли б розшифрувати приховану інформацію. Навіть відкриті в управліннях внутрішніх справ Москви, Саратова та інших міст лабораторії далекі від наукових концепцій, які можуть бути використані для юридичних припущень, а не висновків, як це вважають А. Комісаров, В. Образцов, Л. Удалова та ін. Досить примітним тут є визначення процесуальної характеристики особи, яка працює з поліграфом. В одних випадках вона фахівець (невідомо, в якій галузі), в інших — збирач даних для слідчого, який оцінює *останні* (не маючи щонайменшого уявлення про рівень їх достовірності)¹.

Слід зазначити, що жоден суд у США, Великій Британії, Франції та інших країнах не приймає цю інформацію як докази, що є головним в оцінці використання таких приладів. *Останні* були висміяні відомим чеським письменником Карелом Чапеком в його розповіді «Експеримент професора Роусса», де йдеться про розвінчання ідей, покладених у так звані наукові методи, що використовуються в нинішніх поліграфах, якими б вони помпезними формами не обставлялися².

Не можна не помітити й іншої тенденції — так званого вдосконалення кримінально-процесуального законодавства, де рівень рекомендацій доходить до абсурду. Однією з таких рекомендацій є пропозиція Л. Удалової проводити допит у присутності співробітника оперативно-

¹ Див.: Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України. – С. 184.

² Див.: *Чанек Карел*. Експеримент професора Роусса. Рассказы. – М., 1985. – С. 106.

розшукових органів як особи, відомості якої стимулюватимуть допитуваного до давання правдивих показань¹. Важко уявити процесуальний статут цієї фігури, крім як залякування допитуваного і позбавлення можливого захисту його прав і свобод. Функції, які виконуватиме така особа, не несуть нічого, крім негативної психологічної дії, що викликає негативні емоції у допитуваного. Надаючи подібні рекомендації, слід погоджувати їх, перш за все з позицій допустимості й правомірності введення подібних фігур у сферу судочинства.

У цьому плані завданням криміналістики та її розділу тактики є розроблення прийомів одержання доказів, заснованих на використанні досягнень психології, логіки, кібернетики, теорії ігор, а не звернення до концепцій гіпнозу, які зістаріли, телепатії, ясновидіння, що свідчить про безпорадність сучасних рекомендацій у досліджуваній галузі.

Практика реалізації конституційних свобод у судочинстві йде в двох напрямках: а) жорстке додержання проголошених гарантій; б) вільна інтерпретація вимог, що мають місце, з тенденцією до використання нових віянь у плані пошуку доказової інформації, введення її результатів у арсенал прийомів і методів, розроблених і рекомендованих наукою.

При цьому тенденції другого плану, які досить вільно тлумачаться, стали, на жаль, превалювати і одержувати достатньо широке впровадження. Це стосується так званих нових нетрадиційних напрямів одержання та оцінки доказів у судочинстві, таких як екстрасенсорика, лозоходство, широке використання поліграфу, психологічних тестів, пошукових приладів безконтактної взаємодії. Проголошення та впровадження таких методів, позбавлених наукової основи, і, більш того, розроблення методичних рекомендацій щодо їх використання (В. Комісаров, В. Образцов) неправильно орієнтують судово-слідчу практику на використання незбагнених інтуїтивних припушень.

Проникнення в практику судочинства результатів такого роду ніби-то наукових досліджень тягне за собою порушення не тільки законності, а й етичних норм, що є одними з головних підстав гуманного ставлення до особи, котра потрапила в орбіту судового процесу, як гарантії демократичних свобод у державі.

Надійшла до редколегії 24. 04. 06

¹ Див.: *Удалова Л.* Особливості проведення вербальних слідчих дій // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 11. – С. 164–165.